

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Kosonen, Erja

Title: Kansakoulun laulunopetus 1960-luvulle saakka : perinteistä ammentaen, uudistuksia odottaen

Year: 2011

Version: Published version

Copyright: © Sibelius-akatemia, 2011

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Kosonen, E. (2011). Kansakoulun laulunopetus 1960-luvulle saakka : perinteistä ammentaen, uudistuksia odottaen. *Finnish Journal of Music Education*, 14(2), 10-19.

<https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201702151628>

Erja Kosonen

Kansakoulun lauluopetus

1960-luvulle saakka, perinteistä ammentaen, uudistuksia odottaen

Suomalaisen koululaulun historia keskiajalta 2000-luvulle oli noin 450 vuotta laulunopetuksen historiaa. Koulun oppiaineen nimenä laulu on ollut perusteltu ja muutos laulusta musiikiksi 1960-luvulla kertoo myös opetuksen ja opetus sisältöjen muutoksesta. Kuten P. J. Hannikainen toteaa Musiikkiopin (1917) alkusanoissa: laulua ja soittoa sanotaan yhteisellä nimellä musiikiksi.

Laulu oli yksi keskiajan luostarikoulun kolmesta oppiaineesta. Muut kaksi olivat uskonto ja latina. Vanhin koulun laulukirja, *Piae Cantiones* -kokoelma vuodelta 1583, hurskaita koulun- ja kirkkolauluja sisältää aikansa pappiskoulutuksessa tarpeellisia lauluja teinien laulettavaksi. Pappien koulutus ja kirkon suojissa annettu opetus näytti suuntaa laulunopetuksen sisällölle lähes 400 vuotta eteenpäin. Koulutus ja oppiaineet painotuksineen ovat muuttuneet, mutta laulunopetuksen sisältö säilyi yllättävänkin samanlaisena. Kansanopetuksen osana laulu oli pääasiassa virrenveisuuta, taustalla edellä mainittu luostarikoulujen vahva kirkko- ja virsilaulun perinne. Uskonpuhdistuksen jälkeen virsikirja oli katekismuksen ohella tärkein laulun oppikirja 1800-luvun loppupuolelle saakka. (ks. Pajamo 1976.)

Oppivelvollisuus toteutui lukutaidon ja ”Herran pelon” osalta eri puolilla Suomea jo ennen vuoden 1921 oppivelvollisuuslakia. Tämän selittää kirkon järjestämä kansanopetus. Tavoitteena oli lukutaito, joka oli edellytyksenä avioliiton solmimiselle. Ei itse asiassa yhtään huono peruste kansanopetuksen näkökulmasta sekään. Opettajina toimivat pääasiassa lukkarit, joilla ei ollut opettajankoulutusta pappiskoulutuksesta puhumattakaan. Vähitellen 1860-luvulta opettajaseminaareista valmistuneet opettajat sijoittuivat ympäri Suomea huolehtimaan kansanopetuksesta. Jyväskylän seminaarissa musiikki oli yksi tuntimääriltään suurimpia oppiaineita äidinkielen ja käsityön ohella aina 1920-luvulle saakka. Laulu- ja soitto taito oli jokaisen opettajan perustaitoja (Kosonen & Pajamo 2009; Halila 1963.)

Laki oppivelvollisuudesta hyväksyttiin neljä vuotta Suomen itsenäistymisen jälkeen vuonna 1921, Pohjoismaista viimeisenä. Käytännössä laki toteutui kaikki kansakouluikäiset kattavaksi vasta toiseen maailmansotaan mennessä 1940-luvulla. (Kivinen & Rinne 1994.) Paikka- ja seutukuntaakohtaiset erot saattoivat olla hyvinkin suuria. Siihen saakka oppivelvollisuuskouluna toimi varsinkin syrjäisimmillä seuduilla muutaman viikon kiertokoulu. Opettaja kiersi kylästä kylään ja koulua pidettiin tiloiltaan sopivan talon tuvassa. Yhtenä oppiaineena oli laulu ja erityisesti virret. Opettajan mukana kulki matkaharmoni ja koulupäivä aloitettiin ja päätettiin virrenveisuulla, kuten Inarin erämaassa kiertänyt kiertokouluopettaja, katekeetta Laura Lehtola kertoo omaelämäkerrassaan (Lehtola 1984). Laulun ja leikin osuus määräytyi opettajan henkilökohtaisen kiinnostuksen mukaan. Virsikirja ja hengelliset laulut olivat tärkeä oppimateriaali katekismuksen ja aapisen ohella. Laulutunti jakautui 1900-luvun vaihteeseen saakka virsilauluun, nuottioppiin ja maallisiin lauluihin.

Vaikka kansakoulunopettajien koulutus alkoi Jyväskylän seminaarissa jo 1863 ja koulutus laajeni 1900-luvun alkuun mennessä yhteensä kuuteen seminaariin, edellytettiin kansakoulunopettajalta muodollinen pätevyys vasta 1800-luvun lopulla, ensin maaseudulla, sitten kaupungeissa (ks. Kivinen & Rinne 1994). Puolen vuosisadan ajan valtiopäivillä oli käyty keskustelua yleisestä oppivelvollisuudesta, joka vakiintui tavoitteeksi koulupakon sijaan jo ennen Suomen itsenäistymistä.

Kansakoulun oppiaineet ja tuntijako eri oppiaineiden kesken on myös ollut ajankohtainen keskustelunaihe koko 1900-luvun. Vuoden 1916 suunnitelmissa maalaiskansakoulun uudis-

tukseksi Mikael Soininen katsoo, että kaksi viikkotuntia laulua on piirustuksen tavoin vähimmäismäärä, jota ei voi enää pienentää.

Vuoden 1925 Maalaiskansakoulun opetussuunnitelmassa “laulun opetuksen tärkein tehtävä on opettaa korvakuulolta laulamaan sävelmän ja sanojen puolesta helppoja, virkeitä ja eloisia lasten lauluja, joiden aiheet ovat sekä ympäristöopetuksesta että lasten elämästä yleensä.” Lisäksi pidetään tärkeänä virsiä ja hengellisiä lauluja uskontotunneilla, aamuhartauksissa ja juhliassa laulettavaksi. Erikseen mainitaan vielä laulun opetusmuotoina luokka-, ryhmä- ja yksinlauluopetus. Oikeaa äänenmuodostusta korostetaan opetuksessa heti alusta alkaen, samoin sanojen selkeää ääntämistä.

Tuntimäärissä laulu yhdistetään leikkiin ja liikuntaan. Laulutunnin lisäksi laulamista oli integroituna muihin oppiaineisiin Aukusti Salon opetuksen eheyttämisperiaatteiden mukaisesti (Salo 1947). Virsikirja viittaa jo itsessään uskontoon ja aamuhartauksiin. 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä käytettyjen koulun laulukirjojen sisällysluetteloista löytyy useita historiaan, maantietoon ja luonnontietoon läheisesti liittyviä lauluja. Vuonna 1923 ilmestyneessä Alli Nissisen “Lasten Lukukirja – oppikirja koulua ja kotia varten, kuvilla kaunistettu ja nuoteilla varustettu” on riimitettyihin runoihin Anna Sarlinin kokoama nuottiliite, joukossa mm. laulut Oravan pesä ja Joulupuu on rakennettu. Olavi Pesosen “Aapislaulut” vuodelta 1934 ja Olavi Ingmanin “Meidän lasten lauluja” vuodelta 1939 on myös sävelletty aapisten riimitettyihin runoihin.

Kaksi viikkotuntia vakiintui laulun, sittemmin musiikki -oppiaineen tuntimääräksi lukuunottamatta vuoden 1946 tuntijakoa, jolloin laulun tuntimäärä putosi tilapäisesti yhteen viikkotuntiin yläkansakoulussa. Laulu oli myös yksi toisen maailmansodan ajan kouluaineista, sikäli, kun koulua ylipäätään oli mahdollista käydä. (Haataja & Bergholm 2002.)

Koululaulut 1900-luvun alkupuolella

Kansakoulu jakautui ala- ja yläkouluun, tai ala- ja yläluokkiin, kuten nykyisinkin. Ala(kansa)-koulun valmistavilla luokilla, kuten 1916 opetussuunnitelman mallissa maalaiskansakoulujen ensimmäisiä luokkia nimitetään, lauluohjelmisto sisältä helppoja leikki- ym. lauluja korvakuulolta opittuna. Peruslaulustoksi kansakoulun käyneelle nuorisolle Paula af Heurlin määrittää vuonna 1916 tutuimmat isänmaalliset laulut, erityisesti Maamme -laulu ja oman maakunnan lauluja, virsiä ja hengellisiä lauluja, joululauluja ja “Hosianna”, kaikki nämä korvakuulolta opittuina. Lisäksi “nuottien mukaan” opeteltiin lastenlauluja. Käytössä oli ns. kaavametodi, johon Paula af Heurlin toi suomalaiset sävelnimet: en, toi, ko, ne, vii, kuu, sei.

Seminaarinlehtori Aksel Törnudd keskittyi laulukirjoissaan kansanlauluihin “pitäen tärkeänä, että Suomen lapset saavat ensimmäisen musiikillisen oppinsa ja herätyksensä suomalaisesta kansanlaulusta.” Hän korosti “Koululaulun aakkosissa” (1926) sävelien ja rytmin merkitystä:

Sentähden alkukoulun ensimmäisestä asteesta lähtien on varsinaisten laulujen rinnalla, varoen ja hitaasti, mutta varmasti, opetettava lapsia kuuntelemaan, tunnustelemaan ja tavoittelemaan säveliä ja rytmejä. Ei niin, että tämä ottaisi varsinaiselta laululta ja leikitä aikaa. Pari minuuttia vain tunnin alussa, ikään kuin herätteiksi.

Törnudd uudisti laulutunnin sisältöä: 1. äänenmuodostusharjoituksia, 2. vanhan laulun kertaus ja 3. uuden tehtävän käsittely alkaen tekstistä, edeten lauluun ja loppukäsittelyyn. Kolmijaon järjestystä opettaja saattoi vaihdella vapaasti, mutta kolmijako sinänsä yleistyi seminaarien myötä erityisesti kansakouluissa. (Pajamo 1976.)

J. N. Vainion Valituksen laulukirja koulujen ja nuorison tarpeeksi, 6. painos vuodelta 1913, on yksi edustava esimerkki vuosisadan alkuvuosikymmenten koululaulustosta. Kirjan alussa on tuhti peruspaketti nuottioppia ja musiikkitietoa, mm. duuri- ja molliasteikon kaavat

sävelten nimillä do, re, mi, fa, sol, la, si ja mollisävellajit anjoulaisen menetelmän mukaisesti rinnakkaissävellajiansa nimillä. Kirjan yhteensä noin 250 laulua on ryhmitelty sävellajeittain. Laulajille rohkaisuksi lienee ensimmäinen laulu nimeltään ”Alku aina hankalaa”. Laulujen valinnan perusteena kirjan toimittanut J. N. Vainio mainitsee kirjan alkulauseessa: ”...koetettu valikoida semmoisia, joita oppilaat halulla laulavat, helpompia kaavojen avulla, vaikeampia korvakuulolta.” Kirjan laajuutta perustellaan sen käytöllä myös iltamissa ja kokouksissa. Kirjassa on kokoelma hengellisiä, isänmaallisia lauluja, vuodenaikain ja joululauluja eri säveltäjiltä, kansanlauluja sekä 15 eri maan kansallislaulut. Valistuksen laulukirjan myöhäisimpiä painoksia oli käytössä vielä jopa 1960-luvulla ja sen vuoksi sitä voikin pitää yhtenä suomalaisten peruslaulustona koulussa ja kotona. Kaavamethodi jäi sen sijaan 1920-luvun lopulla pois käytöstä. Tämä muutos näkyy myös Valistuksen laulukirjan myöhemmissä painoksissa.

Vuoden 1925 Maalaiskansakoulun opetussuunnitelmassa muistutetaan onnistuneesta laulujen valinnasta laulunharrastuksen ja ”musikaalisen kehityksen” näkökulmasta. Sävelmien tulee olla ”sopuoinnussa” oppilaiden vaistomaisten tunneiliikkeiden kanssa, joskin ”herännyt lauluhalu sulattaa helposti myös sävelmiä, joiden musikaalinen sisältö ehkä sillä hetkellä jää täysin tajuamatta”. Laulujen valinnassa muistutetaan vielä erikseen aiheiden sopivuudesta myös muiden oppiaineiden opetukseen. Aihepiirejä luetellaan runsaasti: virsien ja hengellisten laulujen lisäksi äidinkieli, historia, maantieto, luonnontieto, voimistelu, mutta myös koti, kouluelämä, vuodenajat, retkeily, eri työalat, joista viime mainittuja perustellaan laulujen reippaudella. Kansanlaulujakin suositellaan, mutta tarvittaessa pyydetään seppittämään uudet sanat sopimattomien tilalle. Laulujen lukumääräksi opetussuunnitelmakomitea suosittelee noin 25 laulua vuosittain, joista suuri osa virsiä ja isänmaallisia lauluja.

Isänmaalliset laulut, virret ja muut hengelliset laulut muodostivat koululaulujen peruslauluston käytännössä koko 1900-luvun aina peruskouluun saakka. Vuosisadan ensimmäisinä vuosikymmeninä kansallisuusate sai lisäpontta sortovuosina, jolloin musiikki ja isänmaallisten laulujen, suomalaisen luonnon ja suomalaisuuden ”ääni” musiikin keinoin oli yksi tärkeistä kansallisen identiteetin rakentamisen ja rakentumisen muodoista. Itsenäisyyden alkuvuosikymmenet luonnollisesti vahvistivat osaltaan kansallistuntoa ja kiitollisuutta itsenäisen isänmaan puolesta. Vuoden 1918 kansalaissota ei näyttäydä erityisesti laulujen sisällöissä vuosisadan alun laulukirjojen sisällöstä tekemäni alustavassa analyysissä.

”Lapsille lasten maailmasta ja lasten kielellä” oli Jyväskylän seminaarin musiikin lehtori P. J. Hannikaisen tärkeä periaate lapsille suunnatuille lauluille. Tämä periaate on kantanut yli 100 vuotta ja näyttää kantavan edelleen. Oravan pesä, Suojelusenkeli ja monet sukupolvelta toiselle siirtyneet joululaulut kertovat Hannikaisen laulujen voimasta. P. J. Hannikainen julkaisi lauluja Sirkkuset-lauluvihkoissa, jotka mitä ilmeisimmin ovat myös olleet opettajien käytössä laajasti ympäri Suomea. On tärkeä muistaa myös P. J. Hannikaisen säveltämät kuorolaulut lapsille suunnattujen laulujen lisäksi. Kevätlaulut ”Terve, Pohjolan maa” ja ”Taas leivoset ilmassa leikkiä lyö” löytyvät muun muassa Valistuksen laulukirjan ensimmäisistä painoksista.

Wilho Siukonen tutki väitöskirjassaan (1935) koululasten laulukykyä. Hän totesi tuloksena suomalaislapsissa olevan kaksi kertaa niin paljon laulukyvyttömiksi määriteltäviä kuin Virossa ja Ruotsissa. Hän kritisoi koulujen laulunopetusta moittien liian korkeita sävellajeja, lasten huomiotta jättämistä laulujen valinnassa ja opetuksen liiallista teoreettisuutta. Kotien osuudessa hän valittaa lastenlaulutradition puuttumista ja laajemmin lasten vähäistä osallisuutta kulttuuriharrastuksiin.

Sotavuodet koulun laulukirjoissa

Isänmaalliset laulut ja virret korostuivat luonnollisesti 1940-luvun sotavuosina. Koulunkäynti oli katkonaista ja mm. koko talvisodan ajan koulut olivat kiinni, itse asiassa sotilasviranomaisen käytössä mm. sotilassairaaloina. Oppiaineita oli karsittu, mutta sinänsä mielenkiintoista on, että laulu oli kaiken aikaa oppiaineiden joukossa, myös osana sotilaskasvatusta. Opettajat

yrittivät opettaa pienimpiä koululaisia jopa kotonaan, mikä oli osoitus ajan korkeasta työmoraalista. Yli 15-vuotiaat oppilaat olivat velvoitettuja osallistumaan maataloustöihin ja muihin kotirintaman tehtäviin ja luonnollisesti opettajilla oli myös omat erityistehtävänsä, kun koulut olivat kiinni. Suuri osa miesopettajista oli rintamalla, mistä seurauksena oli opettajakunnan naisvaltaistuminen sotavuosien aikana. (Haataja & Bergholm 2002.)

Suomalaiset lapset selvisivät hyvin sotavuosien kauhuista. Sota-ajan lapsuuden kokeneet ovat myöhemmin korostaneet voimakasta yhteenkuuluvuuden tunnetta varsinkin silloin, kun vanhemmat osasivat suojata lapsia omalta surulta ja epätoivolta. Suomalaiset lapset osallistuivat työntekoon ja yhteisiin sotapönnisteluihin kukin voimiensa mukaan. (Haataja & Bergholm 2002.)

Sota näkyi erityisesti poikien leikeissä ja sankarihautajaisten arvokkuus, harras virrenveisuu ja kunnialaukaukset ovat väistämättä jääneet monen sota-aikana lapsuuttaan eläneen mieleen, kuten 1930-luvun lopulla syntynyt enoni on kertonut. Lapset näyttävät sulauttaneen suhteellisen helposti mm. vierasta murretta puhuvia Karjalan siirtolaistovereitaan leikkeihin ja samalla tutustuminen siirtolaisperheisiin avasi lasten maailmankuvaa. ”Karjalan kunnaila” löytyy tuon ajan laulukirjoista ja oman kotiseudun kaipuuna sitä on laulettu kouluissa ja kodeissa. Laulu on merkitty Lauri Parviaisen laulukirjassa vuodelta 1949 yhdeksi Suomen Laulunopettajien liiton suosittelamista yhteislauluista. Samassa yhteislaulujen listassa on myös suomalainen kansanlaulu ”Älä itke, äitini”, jonka 3. ja 4. säikeistö kertoo sotavuosien tuntemuksista ja lapsen vastuuntunnosta Jaakko Juteinin sanoin:

*3. Kyllä luonto lapsella viimein vahvistuupi,
miehen voima varrella kerran kukoistuupi*

*4. Anna ajan ehtiä, huoles minä maksan,
leipä paisuu leveä, koska kyntää jaksan.*

Suositteluja yhteislauluja oli nimetty yhteensä 37, joista 20 oli isänmaallisia lauluja, marssilauluja ja maakuntalauluja. Lapsen kehitysvaihetta laulujen valinnassa ei erikseen huomioitu, kun laulukirja oli tarkoitettu koko kouluajalle ja käytettäväksi vielä sen jälkeenkin. Seuraavaksi eniten yhteislaululistassa joululauluja, yhteensä viisi, samoin viisi ”vieraiden maiden kansallislaulua”, joita olivat Pohjoismaat Ruotsi, Tanska ja Norja sekä Ranskan ja Englannin kansallislaulut. Kansallislauluun viittaa myös Unkarin kansallishymni ainoana heimokansan lauluna. Hengellisiä lauluja on listassa vain kaksi: Pohjantähden alla ja Kanteleeni. Luonto-otsikon alla mainitaan Leivo (Miks’ leivo lennät Suomehen) ja Kalevala- ja Kanteletar-aiheisena Varjele, vakainen Luoja. Muita laulukirjan lauluja, kuten kodin ja koulun sekä leikki- ja työlauluja, ei kuulunut suositeltujen yhteislaulujen listalle. (Parviainen 1949.)

Sisällöltään yhteislaululista on vahvasti isänmaallinen ja hengellinen. Isänmaa oli ollut uhattuna ja kiitollisuus vapaasta isänmaasta ja maakunnista oli toisaalta innostava laulun aihe, toisaalta laulun keinoin voitiin käsitellä niin menetettyä Karjalaa (Karjalan kunnaila) kuin sodan menetyksiä läheisten keskellä (Älä itke, äitini, Ateenalaisten laulu jne.). Maakuntalauluja laulettiin paljon ja niitä opeteltiin myös ulkoa. Niinpä vanhemmat koululaissukupolvet edelleen osaavat kouluaikinsa lauluja ja edelleen ulkomuistista. Yhtä lailla mieleen on voinut jäädä kansakoulun laulutunneilta ”Älä itke, äitini” tai Ateenalaisten laulun lapsen maailmassa jopa pelottavana mieleen jäänyt ”Kaunis on kuolla, kun joukkosi eessä urhona kaadut”.

Siirtyminen sodasta rauhaan 1940-luvun jälkipuoliskolla ei sujunut perusopetuksessa täysin ongelmitta. Oppilasmäärät nousivat huomattavasti varsinkin suurten ikäluokkien kasvaessa kouluikänsä. Koulutiloista oli puutetta, ryhmäkokoja oli pakko suurentaa eikä sotia edeltäneelle tasolle opetuksessa päästy pitkään aikaan. Käyty sota näkyi opettajakunnan naisvaltaistumisena.

Vahva teollistuminen, ensin raskaiden sotakorvausten ja sitten yleisen yhteiskunnallisen vaurastuminen myötä vaikutti koululaitokseen. Vuoden 1946 kansakoulukomitean mietinnössä korostetaan käytännön taitoja teoriaopetuksen sijaan. Työelämään tarvittiin kipeästi uutta työvoimaa. Kansakoulun jatkuoluokat virallistettiin vuonna 1948 kansalaiskouluksi, missä painottuivat juuri käden ja käytännön taidot. Vuonna 1946, kohtuullisen pian sotavuosien jälkeen perustettiin ensimmäiset kolme kunnallista keskikoulua, joista yksi Jyväskylään. Kunnallinen keskikoulu oli yksi yhtenäistä peruskoulua edeltävä, oppilaille maksuton koulu, josta oli jatkokelpoisuus lukioon ja opistotason ammatilliseen koulutukseen. Peruskouluun siirryttäessä kunnallisia keskikouluja oli yhteensä yli 150.

Kunnallisten keskikoulujen opetussuunnitelma noudatti pääpiirteittäin oppikoulujen opetussuunnitelmaa. Musiikkia oli kaikille yhteisenä oppiaineena käytännöllis-esteettisistä oppiaineista kolmen ensimmäisen keskikouluvuoden aikana, jonka jälkeen musiikki oli valinnainen tai vaihtoehtoinen kuvaamataidon kanssa (Nurmi 1974). Kansalaiskoulu keskittyi käytännön aineisiin eikä musiikki kuulunut oppiaineisiin kuin poikkeustapauksissa.

Orastavaa kehitystä laulunopetuksessa ja koululauluissa

Musiikin aineenopettajakoulutus käynnistyi vasta vuonna 1957 Sibelius-Akatemian koulumuusiikkiosastolla. Siihen saakka aineenopettajina toimi laulunopettajia ja muita musiikin ammattilaisia ja aktiiviharrastajia, mikä osaltaan kertoo myös opetuksen sisällöstä opettajan omien taitojen ja viehtymysten mukaan.

Vuoden 1952 kansakoulun opetussuunnitelmassa laulunopetusta ohjeistetaan yksityiskohdaisesti. Komiteamietinnön erillisenä liitteenä on Martti Helan ”Laulunopetuksen erityiskysymyksiä”. Korvakuulolaulun ohjeistus, kuten selkeä tekstin lausuminen ja solmisaation perusteet käsimerkkeineen sekä äänenmuodostusharjoitusten esimerkit ovat käyttökelpoista aineistoa monelta osin vielä nykyisinkin. Rytmittävät ”nelisoipa, ryteikkö, epuu ym.” herättävät sen sijaan lähinnä huvittuneisuutta.

Alaluokilla korostetaan laulujen käyttöä muiden oppiaineiden yhteydessä opetuksen eheyttämisperiaatteiden mukaisesti, materiaaleina mm. edellä mainitut Olavi Pesosen ja Olavi Ingmanin kokoamat aapisten ja lukukirjojen laulustot. Ylemmille luokille suunnattu Maija Kuusen Maantietoa laulaen (1956) on vihkonen, jossa käytetään 1950-luvun laulukirjojen sävelmiin tehtyjä riimityksiä auttamaan Suomen, Euroopan ja koko maailman maantiedon oppimista. Honkain keskellä -sävelmällä opetellaan Euroopan jokia jne.

Kolmannelta luokalta lähtien esityslaulustossa on moniäänisen laulun alkuharjoituksia. Laulut opetellaan edelleen pääosin korvakuulolta laulukirjaa apuna käyttäen. Käytännössä monet koululaisvuosikerrat muistavat hyvin laulun sanojen kirjoittamisen ja ulkoa opettelemisen. Laulukirjakin saattoi olla sama koko perheen lapsilla, mutta kirjan käyttäminen aktiivisesti laulutunneilla on ollut ilmeisen satunnaista.

Viidennen luokan esityslauluston yhteydessä viitataan äänenmurrokseen ja mukaan tulevat nuoriso- ja retkeilylaulut. Laulukirjat olivat kuitenkin pääosin samoja kuin alemmilla luokilla. Kansakoulun opetussuunnitelmassa (1952) mainitaan laulukirjojen monipuolisuuteen viitaten ”vapaata musiikin viljelyä oppilaskuorossa ja soitinyhtyeessä”;

Koulun juhlat ovat perinteisesti olleet yhteislaulujen kannalta hyviä tilaisuuksia. Kouluvuosien aikana on ehditty opetella kohtuullinen määrä joulu- ja kevätkuulalauluja, joita vieläkin osataan. Päivittäinen tai vähintään viikoittainen yhteislaulutilaisuus koulussa oli aamuhartaudet. ”Yhteisesti laulettu laulu, siihen liittyvä, opettajan tai oppilaan lukema lyhyt Raamatun kohta tai muu sopiva kertomus ja vakavat sanat jostakin oppilaalle läheisestä kysymyksestä suuntaavat kuulijan ajatukset pois arkipäivän pikku asioista, kohottavat ja ryhdistävät häntä”, todetaan kansakoulun opetussuunnitelmassa (1952, 28). Uskonnonvapauslain säätämä oppilaan mahdollisuus vapautua uskonnonopetuksesta ei koskenut koulun aamuhartauksia, mikä täytyi huomioida virsien ja laulujen valinnassa, kuten opetussuunnitelman yleisessä osassa todetaan.

Kansakoulun opetussuunnitelman perusteet oli yksityiskohtaisuudestaan huolimatta käytännössä ohjeistus, jota haastatteleman 1950-luvulla opettaneet kansakoulunopettajat käyttivät hyvin vähän. Kansakoulun laulunopetuksesta he muistavat en sijaan sitäkin paremmin Olavin Ingmanin ohjeet kirjassa *Laulun opetus* (1952). Alkusanojen kuvaus yksinkertaisuudesta, käytännöllisyydestä, havainnollisuudesta ja lapsenomaisuudesta suuntasi opetusta kohti musiikkikasvatusta, josta jokaisen oppilaan pitäisi saada ”valoisa ikkuna kouluelämän arkiseen harmauteen”.

Olavi Ingmanin ohjeistama laulutunnin kaava myötäilee vuosikymmeniä käytössä ollutta, Aksel Törnuddin kuvaamaa laulutunnin perusrakennetta: 1. alkulaulu, 2. laulutehtävän kuullustelu, 3. musiikkioppia, 4. uuden laulutehtävän valmistus. Alaluokilla musiikkioppi korvataan muutaman minuutin alkeisharjoituksella. Kolmannesta luokasta alkaen, oppikoulu muuttuu lukien uuden laulutehtävän valmisteluun ja musiikkioppiin varataan enemmän aikaa. (Ingman 1952.) Tämän opetusoppaan pohjalta opiskeltiin Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulussa ja myös muissa opettajanvalmistuslaitoksissa, joten sen käyttö omassa opetuksessa oli luontevaa varsinkin niille opettajille, joille musiikki ei ollut erityisen vahva opetettava aine, kuten eräs haastatteleman opettaja muisteli omaa työuraansa.

Nuottioppi ja musiikin teoria kulkivat edelleen laulunopetuksen ja lauluvaraston kartuttamisen rinnalla. Wilho Siukosen *Laulun opetusopissa* vuodelta 1947 perustana ovat asteikot ja kolmisoinnut kaavalaulun jäätyä pois ”käytännöllisestä laulunopetuksesta”. *Laulun opetusoppi* on antanut opettajalle hyvinkin yksityiskohtaiset ohjeet tunnin kulusta neljän vuosikurssin nuottiopin ja teoriaopetuksen osalta. Ingmanin opetusohjeistukseen verrattuna Siukosen opetusoppi keskittyy enemmän säveltapailun ja musiikin teorian perusteisiin. Siukonen, tai itse asiassa hänen puolisonsa Inga Siukonen muistuttaa *Laulun opetusopin* (1947) esipuheessa, ettei minkään suunnitelman tunnollinen noudattaminen takaa oppiaineen menestyksellistä opettamista vaan ”laulunopetuksen ydin on opettajan persoonallisessa kyvyssä ja innostuksessa. Virkeä ja eloisa laulaminen täytyy olla laulutuntien pääsisältö erilaisten asioiden opettamisen ja mieleen painamisen sijaan.” Opetusopin rinnalla on käytetty mm. Wilho Siukosen toimittamaa laulukirjaa (1. painos 1929), josta tuli aikanaan yksi suosituimmista koulun laulukirjoista. Muita 1950-luvulla käytössä olleita olivat mm. Olavi Ingmanin (1. painos 1952), Olavi Pesosen (1. painos 1938), Lauri Parviaisen (1. painos 1934) laulukirjat sekä edelleen edellä mainittu J. N. Vainion Valistuksen laulukirja.

Laulukirjojen sisältö oli laajentunut itse asiassa jo 1930-luvulla, kuten ensimmäisten painosten ilmestymisvuosista voidaan päätellä. Olavi Pesosen laulukirjan ryhmittely Koti, Luonto, Ihminen, Isänmaa, Maailma ja Luoja sisälsi kuitenkin paljon samoja lauluja kuin esim. Lauri Parviaisen 14 ryhmään jaoteltu laulukirja. Isänmaallisille, kansanlauluille ja hengellisille lauluille, vuodenaikain lauluille ja juhla lauluille oli paikkansa kaikissa kirjoissa. Lauri Parviaisen kirjassa oli mukana erikseen ryhmiteltyinä myös raittiuslauluja ja heimokansain lauluja.

Laulaminen oli laulutunneilla keskeinen työtapana 1960-luvulle saakka (Kosonen & Pajamo 2009). Laulutaito oli arvioinnin mitta ja laulutaitoa arvioitiin laulukokeen avulla. Laulutuntien muistoissa osalle oppilaita on jäänyt ”hampaankoloon” epämiellyttäviä ja nöyryyttäviä muistoja luokan edessä laulamisesta. Opettajat puolestaan kertovat pienryhmälaulusta, opettajan mukana laulamisesta tai laulukokeen järjestämisestä ilman ulkopuolisia kuulijoita.

Soittimia laulutunneille

Laulutuntien tärkein säestyssoitin oli 1950-luvulle saakka harmoni, säestäjänä opettaja. Laulukirjojen säestyskirjat neljänäisine säestyksineen oli tehty opettajia varten. Sointumerkkejä ei kirjoissa ollut.

Arvo Vainio puolustaa jo 1930-luvulla (1936) Juhani Pohjanmiehen ”oppilassoitinta”, kromaattista kellopeiliä, aikansa innovatiivisena koulusoitinkeksintönä ja erityisesti poikien aktiivijoina laulutunneilla. Oppilassoittimen säestyssoittimeksi sopi hyvin ”melpopiano”, eräänlainen pienoisorku. Vainio perustelee soitinten käyttöä (1936, 7):

Soittimen avulla on laulutunneille saatu monenlaista hauskuutta: reipasta ja viehättävää askartelua laulamisen lomassa, laulukyvyttömätkin oppilaat on saatu innokkaaseen työhön ja koko luokan toiminnallisuus herätetyksi.

Juhani Pohjanmies kehitti myös yksikielisen, virsikannelta muistuttava ”priimisoittimen”, yksiaänisen jännekielisoittimen, jonka soittamisen ohjekirja ilmestyi vuonna 1945. Samalta vuodelta on häneltä ilmestynyt ensimmäinen Juhani Pohjanmiehen laulukirja Kootut lastenlaulut (1945), jossa on säestyssoinnut, tosin ei reaalisoinnuin vaan priimisoittimen tarpeita ajatellen astemerkinnot sävellajeittain. Laulukirjaa ei ole suunnattu erityisesti koulujen käyttöön, mutta säestyssoitinorkesterille laulukirjassa on antoisaa materiaalia. Säestyssoittinten, kuten priimisoittinten käyttöä Juhani Pohjanmies perustelee ohjekirjan alussa tutulla toteamuksella ”tasan ei käy onnen lahjat, toiset laulavat mieluummin, toiset soittavat” sekä käytännön kokemuksesta tulleella palautteella: ”Mörisijöistä” on tullut mitä innokkaimpia soittajia.

Priimisoittimessa on vain yksi kieli, joten neliaäniseen säestykseen tarvitaan neljä soitinta jne. Kun koko luokalla on omat soittimet, saatettiin myös musiikin teoriaa opiskella vaivattomasti soittimen avulla, vakuutti Arvo Vainio artikkelissaan (1936).

Pohjanmiehen sinänsä käyttökelpoiset soittimet eivät levinneet kuitenkaan laajemmalti käyttöön, vaikka niitä oli saatavissa mm. Helsingin Kouluaitasta, priimisoittimia Lahdesta. Vuonna 1952 Juhani Pohjanmies julkaisi Harmoninsoittajan taskukirjan, ohjekirjan harmonisoiton perusteista, jossa hän valaisee harmonin monipuolisia mahdollisuuksia muutenkin kuin virsisoittimena.

Laulunopetuksen laajeneminen koulusoittinten ja rytmikasvatuksen suuntaan tapahtui niinkin myöhään kuin 1950-luvulla edellä mainittuja virkistäviä oppilassoitinkokeiluja luokunottamatta. Toki on muistettava laulunopetuksen lisäksi oppikouluissa ja lyseoissa toimineet oppilasorkesterit, mutta soitinopetus itsessään ei kuulunut kaikkien koulujen eikä koulun oppilaiden ohjelmaan. (Oppikoulukomitean mietintö, 1933.)

Musiikin ja liikunnan yhdistäminen mainitaan laulunopetuksen yhteydessä kansakoulun alaluokilla jo 1900-luvun alun suosituksissa. Rytmikasvatus musiikin tärkeänä elementtinä ja Orff-soittimet merkitsivät uutta ja avarampaa näkökulmaa koko laulunopetuksen sisällöille. Uudet, monipuolisemmat menetöt tulivat Suomeen 1950-luvun loppupuolella, mutta laajemmin osaksi koulujen musiikkikasvatusta ne levisivät vasta 1960-luvulla. Konkreettinen osoitus siitä on oppiaineen nimen muuttuminen: laulusta tuli musiikki vuonna 1963 kouluhallituksen päätöksellä. (Ks. Linnankivi, Tenkku & Urho 1981.)

Oppikoulun laulunopetus jatkoi kansakoulussa opitusta. Erot koulujen välillä olivat melkoisia johtuen opetusolosuhteiden kirjavuudesta. Oppikoulussa ja varsinkin tyttökouluissa musiikkia oli kohtuullisen paljon. Kouluissa saattoi olla aktiivisesti toimivia oppilasorkestereita ja kuoroja ja koulun musiikkitoiminta näin hyvinkin vilkasta. (Ks. Oppikoulun komiteamietintö 1933.)

Toisen maailmansodan jälkeiseen opettajapulaan vastattiin opettajakorkeakouluilla, joissa laulun ja musiikin opetuksella oli edelleen keskeinen sija 1960-luvulle saakka opettajat, erityisesti kansakoulunopettajat olivat kutsumusopettajia, jotka olivat omistautuneet kasvatustyölle perusarvoinaan suomalaisuus, uskonnollisuus ja uskollisuus, kuten Martti T. Kuikka (1993) tuon ajan opettajuutta kuvaa.

Kirjailija Kaari Utrio (2003) muistelee 1950-luvun loppupuolen tyttökouluuikaa Helsingissä ja sen musiikinopetusta:

Tyttökoulun erityispiirre oli yhdeksän vuoden musiikinopetus, joka yhteiskouluista ja poikakouluista puuttui. Opettajamme oli säveltäjä Kalervo Tuukkanen, johon koko koulu suhtautui nöyrän kunnioittavasti. Tuukkanen oli kohtelias vanhan ajan herrasmies, joka varmasti kärsi tyttölauman laulaessa kukin ammuvainaan äänellensä. Opettaja säesti pianolla, ja koko tunti laulettiin sesonkilauluja: syyslaulut, joululaulut, talvilaulut, kevätilaulut. Maakuntalau-

lut ja eri maiden kansallislaulut sahattiin läpi kerran vuodessa, välillä veisattiin virsiä ja kerran viikossa opiskeltiin musiikinteoriaa ja musiikinhistoriaa. Levysoitinta ei käytetty.

Edellä oleva sitaatti kuvaa osuvasti 1950-luvun laulutunteja: Koulukohtaisesti laulunopetuksen määrä vaihteli ja tyttökouluissa ja -lyseoissa sitä todella oli koko yhdeksänvuotisen kouluajan ja kuten edellä olevasta sitaattista voi päätellä, vähintään kaksi tuntia viikossa Tämän lisäksi opiskeltiin kerran viikossa musiikinteoriaa ja -historiaa.

Opettajana oppikouluissa oli usein sopiva alan ammattilainen tai pitkällä oleva harrastaja. Säestyssoittimena varsinkin kaupunkikouluissa saattoi harmonin rinnalla olla myös piano, jota nimenomaan opettaja soitti. Muita apuvälineitä ei vielä opetuksessa käytetty. Laulusto kattoi lukuvuoden kierron vuodenaikoiheen ja juhllalauluineen. Maakuntalaulut ja eri maiden kansallislaulut tulivat tutuiksi ja ovat niitä edelleen tuon ajan koululaisille. Äänenmuodostukseen ei välttämättä kiinnitetty kovinkaan paljon huomiota, johon Kaari Utrion (2003) viittaa ”ammuvainaan” ääneen viitannee. Opettajan auktoriteettiasemaa ei kyseenalaistettu. Koulukäisen nuorison elämän keskipisteinä olivat perhe ja koulu. (Ks. Utrio 2003.)

Laulun- ja musiikinopetuksen sisällön varsinaisen murros odotti vielä peruskouluaikaa. Suomalainen yhteiskunta koki toisen maailmansodan jälkeen suuria muutoksia. 1970-luvulle ja peruskouluuikaan saakka laulunopetuksen keskeiset suuntaviivat pohjautuivat pitkälti 1930-luvun oppimateriaaliin. Laulukirjoja ilmestyi koulun laulukirjojen lisäksi opetusta rikastamaan niin koulun kuoroja kuin koulun jälkeisen ajan harrastustoimintaa varten. Suomalainen koulu oli laulava koulu ja odotukset taloudellisen kehityksen myötä olivat suuret myös ”laulavaksi kouluksi” kutsuttua oppivelvollisuuskoulua kohtaan.

Taneli Kuusisto kritisoi vuonna 1964 musiikinopetuksen tavoitteista ja sisällöistä kirjoitessaan senhetkistä musiikinopetusta yhteisharjoitukseen ja massamusisointeineen. Hän nostaa tavoitteissa kaksi päälinjaa, kasvatus kuunteluun ja kasvatus käytännölliseen harjoitukseen. Opettajan henkilökohtaiset ominaisuudet ovat ratkaisevassa asemassa, metodi jää toissijaiseksi. Hyvä opettaja luo menetelmänsä persoonallaan Musiikinopetuksen on kohdistuttava yksilöön, huomioitava kunkin oppilaan edellytykset. Musiikilla on merkityksensä rentouttajana ja ajanvietteenä, mutta musiikinopetuksen on annettava enemmän, velvoittaa Kuusisto. Sen on ohjattava oppilaan koko persoonallisuutta kasvattavaan määrätietoiseen ponnisteluun, uuden oppimiseen. Kaikesta opetuksen kohteena olevasta tulisi heijastua taiteen suuruus ja ihme.

Miten tämä on mahdollista? Kansakoulun vuosikurssien opetuksen tavoitteet on oltava järjestelmällisiä, jatkaa Taneli Kuusisto (1964). Oppikoulussa on jatkettava siitä, mihin kansakoulun oppiennätyksissä on päästy. Pohjan kaikelle on antanut kansakoulu ja oppikoulun tehtävänä on ”maan korkeamman musiikkielämän välitön esimuokkaus”.

Koulun laulunopetus oppilaiden ja opettajien muistoissa

Kansakoulussa laulunopetuksen asema oli kiistaton. Opetussuunnitelma viitoitti ohjeistukseen, mutta opettajankoulutuksessa opitut metodit ja käytänteet ohjasivat käytännön opetustyötä. Opettajan omakohtainen kiinnostus musiikkiin vaikutti opetuksen sisältöön.

Olen koonnut yhdessä musiikkikasvatuksen opiskelijoiden kanssa menneiden vuosikymmenten koulumuistoja laulunopetuksesta ennen peruskouluaikaa. Kuluneen vuoden aikana olen haastattelut lisäksi ennen peruskouluaikaa laulua opettaneita kansakoulunopettajia., jotka nyt ovat eläkeiässä. Yhteistä opettajien ja oppilaiden muistoissa on selkeä laulupainotteisuus. Keskeisenä teemana haastatteluissa ja koulumuistoissa on, mitä koulussa laulettiin. Vastaukset ovat toisaalta selkeitä aikansa arvomaailman kuvauksia. Opettaja oli auktoriteetti ja ohjeisti hyvin pitkälle sen, mitä laulutunnilla laulettiin. Opettajan henkilökohtaiset ominaisuudet ja innostus laulun ja musiikin opettamiseen näkyy opetuksen monipuolisuudessa. Konserttikäyntejä, keskittyntä kuuntelua, musiikin hyödyntämistä eri oppiaineiden opetuksessa ja päinvastoin muutamia esimerkkejä mainitakseni.

Laulukirjoja käytettiin vaihtelevasti. Varsinkin oppilaan näkökulmasta tärkeää oli laulunsa-
nojen kirjoittaminen ja ulkoa opetteleminen. Tämä selittää niin sanottujen kansakoulusuku-
polvien laulutaitoa, sanojen ulkoa osaamista edelleen ja myös lauluintoa. Juhlalauluja, maa-
kuntalauluja ja kotiin ja luontoon liittyviä lauluja osataan vieläkin. Aamuhartauksien ja us-
kontotunneilla laulettuja virsiä ja hengellisiä lauluja muistetaan myös. Ilahduttavan monissa
muistoissa mainitaan koulun ja kodin musiikkimyönteisyys tärkeänä myöhemmälle musiikki-
harrastukselle. Laulamiseen ja soittamiseen koulun jälkeen on kannustanut myös innokas ja
taitava musiikin ammattilainen. Tällaisia ovat olleet mm. kansakoulunopettajat, jotka vaivaa
ja aikaa säästämättä ovat johtaneet oppilasorkestereita ja kuoroja ja järjestäneet erilaisia kult-
tuuritapahtumia.

Musiikinopetuksen mahdollisuudet monipuolisen kulttuurikasvatuksen näkökulmasta ovat
säilyneet peruskoulun musiikinopetuksessa. Opettajankoulutus on muuttunut seminaariaiko-
jen käytäntöpainotteisesta opetuksesta ja arvokasvatuksesta kohti tutkivan opettajan mentali-
teettia. Opetuksen eheyttämisen näkökulmasta musiikilla pitäisi olla edelleen vahva asema pe-
rusopetuksessa. Huoli musiikin ja taideaineiden asemasta on aiheellinen. Laadukas opetus edel-
lyttää opettajia, joilla on hallussa taiteen taito, laulun ja soiton lahja, mutta ennen kaikkea hen-
kilökohtainen halu välittää musiikkia sukupolvelta toiselle, myös perinteistä ammentaen. ■

Lähteet

Haataja, L. & Bergholm, T. 2002. Itsenäisyyden puo-
lustajat. Teoksessa Haataja, L. & Bergholm, T. (toim.) Suo-
mi 85, osa 3: Kotirintamalla. Espoo: Weilin & Göös.

Halila, A. 1963. Jyväskylän seminaarin historia. Helsin-
ki: WSOY.

Hannikainen, P. J. 1917. Koulun musiikkioppi kansa-
ja oppikouluja varten. Jyväskylä: Gummerus.

af Heurlin, P. 1916. Laulu. Teoksessa Soininen Mikael
(toim.), Maalaiskansakoulun uudistuksesta. suunnitel-
mia ja kokeiluja kansakoulun opetussuunnitelmako-
mitean työmaalta.. Helsinki: Otava. 204-208.

Ingman, O. 1939. Meidän lasten lauluja. Helsinki: Kus-
tannusosakeyhtiö Otava.

Ingman, O. 1946. Iloisia lauluja lapsille. Helsinki: WSOY.

Ingman, O. 1. p. 1952, 3. p. 1954, 8. p. 1960. Laula sinä-
kin : Koulun laulukirja. Porvoo: WSOY.

Kansakoulukomitean mietintö. 1946. Helsinki: Kan-
sakoulukomitea.

**Kansakoulun opetussuunnitelmakomitean mie-
tintö.** Varsinainen opetussuunnitelma. 1952. Helsinki:
Kansakoulukomitea

Kivinen, O. & Rinne, R. 1994. Kansanopettajat ja kan-
salaiskuvan muutos suomessa 1800- ja 1900-luvuilla.
Koulu Ja Menneisyys : Suomen Kouluhistoriallisen Seu-
ran Vuosikirja (32), 73–105.

Kosonen, E. & Pajamo, R. 2009. Seminaarinmäen kou-
lulauluja. Jyväskylän yliopisto.

Kuikka, M. T. 1993. Opettajakuvan muuttuminen
1940-luvulta 1990-luvulle. Koulu Ja Menneisyys : Suo-
men Kouluhistoriallisen Seuran Vuosikirja (31), 104–
121.

Kuusi, M. 1956. Maantietoa laulaen : maantiedon kes-
keistä nimitystä tuttujen laulujen sävelmiin riimitelty-
nä. Helsinki: Valistus.

Kuusisto, T. 1964. Musiikinopetuksesta. Teoksessa Puk-
kila, J. & Sipilä, E (toim.) Koulumusiikin käsikirja. Hel-
sinki: Westerlund. 5–12.

Lehtola, L. 1984. Viimeinen katekeetta. Porvoo: WSOY.

Linnankivi, M., Tenkku, L. & Urho, E. 1981. Musiikin
didaktiikka. Jyväskylä: Gummerus.

Maalaiskansakoulun opetussuunnitelma: Komitea-
mietintö. 1925. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Nissinen, A. & Sarlin, A. 1923. Lasten lukukirja: oppi-
kirja kouluja ja kotia varten. p. 7. Porvoo: WSOY.

- Nurmi, V.** 1974. Maamme koulutusjärjestelmä eilen, tänään, huomenna. Porvoo: WSOY.
- Oppikoulukomitean mietintö.** 1933. Helsinki: Komiteanmietintö 6 / 1933.
- Pajamo, R.** 1976. Suomen koulujen laulunopetus vuosina 1843–1881. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura. Acta Musicologica Fennica 7.
- Parviainen, L.** 1934. Koulun laulukirja. Porvoo: WSOY.
- Parviainen, L.** 1949. Koulun laulukirja. Porvoo: WSOY. 10. painos.
- Pesonen O.** 1934. Aapislauluja – sävelmiä Niemi – Genetz – Pylkkäsen kodin ja koulun ensimmäiseen kirjaan. Helsinki: Otava.
- Pesonen, O.** 1938. Laulukirja. Helsinki: Valistus.
- Pohjanmies, J.** 1945. Kootut lastenlaulut. Jyväskylä: Gummerus Oy.
- Pohjanmies, J.** 1945. Koululaulujen säestysorkesteri. Priimi-säestyssoittimen käytön opas. Jyväskylä: Gummerus Oy.
- Pohjanmies, J.** 1952. Harmonisoittajan taskukirja. Kangasala: Suomen harmonitehtailijoiden yhdistys.
- Salo, A.** 1947. Suomalaisen kasvatuksen peruskysymyksiä I ja II. Helsinki: Otava.
- Siukonen, W.** 1929. Laulukirja: Koulun ja kodin laulua. Helsinki: Otava.
- Siukonen, W.** 1935. Koululasten laulukyvystä. Akateeminen väitöskirja. Helsinki: Otava.
- Siukonen, W.** 1947. Laulun opetusoppi. 2. uusittu painos. Helsinki: Otava.
- Soininen, M.** 1916. Maalaiskansakoulun uudistuksesta: Suunnitelmia ja kokeiluja kansakoulun opetussuunnitelmakomitean työmaalta. Helsinki: Otava.
- Törnudd, A.** 1926. Koululaulun aakkoset. p. 2. Porvoo: WSOY.
- Utrio, K.** (2003). 50-luvun nuoruus. Teoksessa K. Linnilä (toim.) Iloinen 1950-luku – purkkaa, sotakorvauksia ja unelmia. Helsinki: Tammi. 30–46.
- Vainio, A.** 1936. Oppilassoitin laulutunneilla. Porvoo: WSOY.
- Vainio, J.N.** 1909. 1. p. 1913. 6. p. Valistuksen laulukirja: Koulujen ja nuorison tarpeeksi. Helsinki: Valistus.